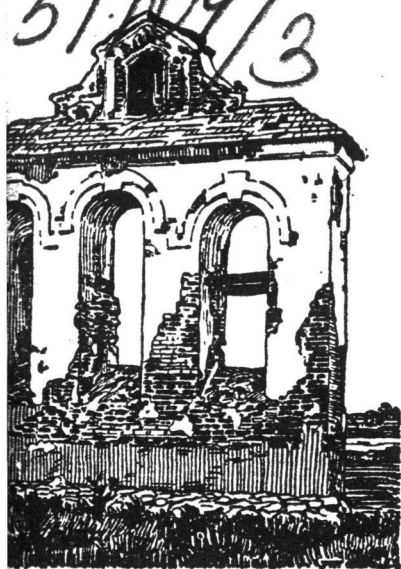

ОДНИЙ КОМІСАРІАТ ОСВИТИ УСРР.
PEOPLE'S COMMISSARIAT
EDUCATION IN — USSR

УКРАЇНСЬКИЙ
КОМІТЕТ ОХОРОНИ
ПАМ'ЯТНИКІВ
КУЛЬТУРИ

IV СЕРІЯ SERIES №3

В. КОЧУБЕЙ
W. KOCUBEJ

РО-КОСТЯНТИНІВСЬКИЙ ЗАПОВІДНИК

ПРОВІДНИК

STARO-KONSTANTINIW RESERVATION
A GUIDE BOOK

ВНИЦТВО 'РУХ' ▲ 1932 EDITION 'РУХ'

ВИДАННЯ УКОПК ПРИ НК О

„Охорона пам'яток культури на Україні". Збірник І. Харків 1927 р. 159 стор., ц. 2 крб. 23 коп. Тир. 1000.

Проф. О. С. Федоровський — „Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних". Харків, 1927 р. 136 стор., ц. 2 крб. Тир. 1000.

Серія І, № 1 „До всіх громадян УСРР". Ілюстрована відозва-плякат у справі охорони пам'яток культури УСРР. Харків, 1931 р. Тир. 20000.

Серія ІІІ, № 1. Г. Кристин — „Пам'ятки Перекопу". Харків, 1932 р. Тир. 10000.

Серія ІV, № 1. С. Гапеев — „Новгород-Сіверський заповідник". Провідник. Харків, 1931 р. 45 стор, ц. 60 коп. Тир. 3000.

Серія ІV, № 2. Т. Молчанівський — „Бердичівський заповідник". Провідник. Харків, 1931 р., 53 ст., ц. 75 коп. Тир. 3000.

Серія ІV, № 4. С. Таранушенко — „Лизогубівська кам'яниця". Провідник. Харків. 1932 р. В-во „РУХ" ц. 90 коп. Тир. 2500.

ДРУКУЄТЬСЯ

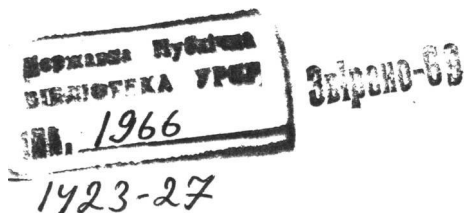
Серія ІІІ, № 2. П. Жолтовський — „Українська лінія". Вид-во „РУХ"⁴⁴.

Серія ІІІ, № 3 П. Жолтовський — „Архітектура старого подільського містечка".

Серія ІV, № 1. „Державні історично-культурні заповідники УСРР".

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літописі українського друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української книжкової палати

РЕДАКТОР Р. ШЕВЧЕНКО
ОБКЛАД. Б. ПОРАЙ-КОШИЦЯ
ТЕХЖЕРІВНИК І. ЕВЕНСОН

НАРОДНИЙ КОМІСАРІЯТ ОСВІТИ УСРР
УКРАЇНСЬКИЙ КОМІТЕТ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ КУЛЬТУРИ

Серія IV, № 3

В. КОЧУБЕЙ

ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНО-КУЛЬТУРНИЙ
ЗАПОВІДНИК У м. СТАРОКОСТЯНТИНОВІ

ПРОВІДНИК

ВИДАВНИЦТВО „РУХ” - 1933

**PEOPLE'S COMMISSARIAT FOR EDUCATION IN THE USSR
UKRAINIAN COMMITTEE FOR THE PRESERVATION OF
THE MONUMENTS OF CULTURE**

IV Series, № 3

W. KOCHUBEJ

**THE STATE HISTORICAL AND KULTURAL
RESERVATION IN STARO - KOSTANTYNIW**

A GUIDE BOOK

EDITION „RUKH“ — 1933

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Видаючи дану брошуру в серії нарисів найголовніших пам'яток матеріальної культури в УСРР, Бюро УКОПК'у мало на меті дати екскурсантам провідник до недавно заснованого Старокостянтинівського державного Історично-культурного заповідника і висвітлити для широких мас читачів значення цієї видатної пам'ятки культури України за февдальних часів. У добу напруженого й швидкого будівництва соціалізму в радянській Україні, в момент, коли під'ярмна Західня Волинь і Галичина стогнуть під чоботом панської Польщі, утворення біля нашого кордону міцного наукового й культурно-освітнього осередку та **розгортання** в ньому масової освітньої **роботи** — найкращий наочний доказ буйного розквіту української радянської культури, що шлях до нього відкрила Жовтнева революція. Панська Польща, мріючи за відновлення **шляхетського** ладу в Правобережній Україні й приєднання її до Речі Посполитої за межами XVII—XVIII ст., не зможе однак перебороти революційного опору трудящих мас, що на панські зазіхання дають одноставну відповідь: ми вивчаємо своє минуле февдальних і буржуазних часів для того, щоб знати, як боротися з недобитками шляхетства й буржуазії, для того, щоб це минуле вже **ніколи** не повернулося до нас, а **навпаки** — стало минулим і для тих країн, де воно зараз іще, вже на **недовгий час**, — сучасне.

Бюро УКОПК

ПЕРЕДМОВА

Кожна панівна класа в процесі свого суспільного розвитку залежно від тих природних умов, що її оточують — натуральних, витворчих сил, які вона використовувала або намагалася використати, — створювала низку споруд, що відбивали економіку й класові взаємини свого часу, історичні ситуації, побут, техніку будівельних конструкцій, архітектурний смак тощо. Отже й не диво, що архітектурні пам'ятки культури, незалежно від їх первісного призначення, — будь то фортеця, молитовня, замок тощо — нарівні з пам'ятками археологічними та меморіальними мають величезну культурну цінність, їх вивчають і беруть під охорону, як наочні документи тих історичних подій, що пережив той чи інший край. Разом із теоретичним інтересом, як джерела для дослідження історії класової боротьби, вони мають і практичне значення, являючи „зразки глибокого знання будівельної механіки, геометрії та математичного розрахунку”¹.

Волинь, а особливо т. з. „Стара Волинь” (колишня Шепетівщина), надзвичайно багата на ці пам'ятки, що відображають економічні й соціально-побутові умови того часу та події класової боротьби. Одна з найвидатніших пам'яток Волині та й всієї України — це стародавній замок-фортеця в м. Старокостянтинові, що, тісно зв'язаний з історичними подіями, виник як продукт певного етапу в процесі суспільного розвитку свого краю, ілюструючи собою велику сторінку з історії

¹ В. Д у б р о в с ь к и й. Історично-культурні заповідники та пам'ятники України, ДВУ, 1930, стор. 6.

цього розвитку, тісно зв'язаного з іменням найвидатнішого українського діяча XVI століття — Костянтина Костянтиновича Острозького, який організував і протиставив українські культурні сили загарбницьким домаганням войовничого католицизму польського панства, що насовувалося з Заходу на Україну та пригноблювало її трудящі верстви з боку національно-культурного, щоб тим легше було їх експлуатувати. Цей замок досить гарно зберігся і разом із своїми прибудовами, особливо баштою, такою характеристичною для стилю всіх архітектурних споруд Костянтина Острозького, — являє цікавий будівельний ансамбль і, як пам'ятка культури, має виняткове значення, а тому, за ухвалою РНК УСРР з 15 січня 1929 року, замок Костянтина Костянтиновича Острозького в м. Старокостянтинові й перетворено на державний історично-культурний заповідник. Охороняє його вчений охоронець і вартівник. Тепер у ньому провадиться дослідна й культурно-освітня робота.

З ІСТОРІЇ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ КРАЮ

В половині ХІІ століття, коли напад татар на Україну спричинив великий народний заколот, що набув характеру антифевдального руху на півдні Волині, на так званій „Землі Болоховській“, центральна частина якої припадає на обидва береги горішньої Случі на південь від Хомору¹, утворився на деякий час своєрідний громадський лад, побудований на засадах деякої місцевої автономії під зверхністю татарських ханів як сюзеренів.

Лад цей, незалежний від февдального князівства, що збереглося на Західній Волині й шукало порятунку й підтримки між державами Заходу, став причиною довгочасної й упертої боротьби з болохівцями волинських князів, що намагались поширити свою владу й на цю землю.

Болохівці, як „люди татарські“, цебто підвладні далекому татарському ханові, мали змогу більш ніж на протязі століття (десь до половини ХІV століття) бути незалежними від князів, і їх громадський та господарчий устрій зостався непорушним².

Князь волинсько-галицький Данило зробив серйозну спробу приборкати болохівців і погромив їх землі, але „всі його здобутки на Случі, Тетерові й Богу зараз пішли прахом, скоро татари повстали на його рішуче, і Бурундуй почав палити волинські міста“³. Ця

¹ Д а ш к е в и ч. Болоховская земля. Труды III Археологического с'езда, т. II.

* Н. Б а р а н о в и ч. Панське місто за часів польської держави. Записки історично-філологічного відділу УАН, 1923, кн. 17, стор. 2.

³ М. Г р у ш е в с ь к и й. З політичного життя старої України, Київ, 1918, стор. 29.

„рішуча підтримка“ від татар болохівців відбила надовго в князів охоту повторювати подібні спроби, і болохівські громади жили своїм **життям**, побудованим у формах первісного родо-племінного устрою під зверхністю татарських ханів.

Ситуація цілком змінилась, коли татари знеслились, а найближчий сусіда Болохівщини — февдальна Литва, що давно зазіхала на Волинь, борючися з нею, звернула свою увагу на Болохівщину. Найзаможніша частина населення на Болохівщині охоче пішла назустріч домаганням Литви, де февдальне панство розвинулось і оформилось, бо прагнула й собі обернутися на панів.

Ця сама верхівка місцевої людности, в процесі приборкання Болохівщини, перетворилась на військовослужбову верству — боярство, що одержало від Литви багато привілеїв.

Воно, будучи в цій країні панівною класою землевласників-февдалів, мало боронити край від зовнішніх ворогів, головню від татар, та тримати в покорі підвладне експлуатоване селянство, а тому являло в цьому краї підпорну військову силу Литви.

На цій досить примітивній формі оборонна система краю й завершилась. Недостатність її відчувалась під час першого ж великого нападу татар на Україну, а особливо на Волинь. Тому февдальна Литва, щоб дійсно оволодіти краєм, примушена була шукати нових, удосконалених способів оборони краю для використання його.

На зміну боярству, що не виправдало себе як оборонна військова система, прийшли князі волинсько-литовські (Заславські, Острозькі тощо), що осіли тут, маючи значні матеріальні засоби, свою февдальну адміністрацію, своє февдальне **військо**¹.

Перед новими господарями стояло два завдання: захистити край від степовиків та закріпити його за собою.

Почалось широке будівництво замків-фортець уздовж усієї степової лінії. Постали такі **укріплені** пункти, як Сульжин та Полонне Острозьких, Ямпіль, Беати, Лабунь Лабунських тощо.

Разом із наданням княжатам земель та сіл, їм передали й бояр із військовослужбовими обов'язками; бояр цих використовують як збройну силу десь до половини XVI століття.

Разом із боярством до оборони краю притягається ту частину населення — мішанство, що виросло й організаційно оформилось через розвиток **товарово-грошового** обміну, який у той час у цім краю набув таких розмірів, що, наприклад, шлях гонити воли з Волині до Шльонську був визначений року 1532 законодатно².

З розвитком торгівлі й ремісництва, із збільшенням **людности** по містах, більшає й роля міст у панському господарстві: береться побір із перекупців, крамарів, соляників, із ремісників; монополізується торгівлю гарячими напоями, сіллю та іншими галузями обміну; стягається прибутки від мит: чинш, мостове, крамничне тощо³. Місто ж надає

¹ Б а р а н о в и ч. Панське місто за часів польської держави, стор. 6.

² Арх. Сан. Львів 1910, IV, 472.

³ О. Б а р а н о в и ч. Панське місто за часів польської держави.

товарового характеру продукції панського господарства та сприяє утворенню й зростанню міського торговельного капіталу; головна частина його припадає на магната — власника міста. Отже й не диво, що княжата не тільки не перешкоджають народженню нових міст, а й закладають їх самі з своєї ініціативи¹. Уздовж степової лінії по всій пристеповій Україні засновується ціла низка міст „для великого та спокійного забезпечення від поганства татар“², і людність тих міст забезпечується правовими гарантіями діяльності, наданими „ку разшіренію оного места“ та „ку заслоне панства наших“³.

Мішанство, залюднюючи нові міста, брало на себе обов'язок і боронити їх⁴, та воно в цьому було й зацікавлене, бо велике зростання товарової продукції та помітний торговельний обіг створював для мішанства економічну сталість і спонукав його вживати заходів до охорони міста, що від нього ця сталість залежала.

Таким чином, замок — резиденція князя-февдала або його поставців — почав правити для міщан за опорний пункт і разом з тим і розпоряджатися їхньою збройною силою.

Під час небезпеки мешканці міста мали змогу не тільки сами боронитись у стінах замку, а й переховувати там своє майно. Утворилась певною мірою єдність інтересів між міщанами, що наживалися з ремесла й торгівлі, та державцем, зацікавленим в економічному розквіті мішякства, як головного об'єкта оподаткування та безплатного постачальника збройної людської сили. Боярство, що було довгий час основною військовою силою, відійшло набік, а натомість стало місто, як укріплений пункт, де „сама людність озброєна і являє собою залого“⁵.

Ця нова оборонна система незабаром дала себе відчути. Кримська орда, що раз-у-раз удиалась на Україну, не могла вже так вільно мандрувати по ній, як це було за часів боярства, а на своїх улюблених шляхах („Чорний шлях“, що тягся по вододілу дніпрового й бузького водозборів⁶ і зажив темної слави) натикалась на замки, де їй не тільки чинили серйозний опір, а й частенько розбивали впень.

Утворились сталіші умови для господарчого розвитку краю, почало розвиватись та вдосконалюватись ремісництво, утворився досить великий і регулярний обмін із Заходом.

Усе це насамперед сприяло зростанню економічної могутності замків; у руках великого февдального панства скупчились величезні матеріяльні багатства; досить певно почувало себе мішанство, що його ремісничо-торговельна діяльність була в деякій мірі забезпечена Магдебурзьким правом.

Але ці зовнішні економічні ефекти, що ніби свідчили про господарчу міць краю, фактично були тільки доказом грабування та дальшого

¹ О. Баранович. Панське місто за часів польської держави.

² Арх. Ю. З. Р., I, 7с.

³ Н. Т е о д о р о в и ч. Волинь, IV, Ю, Почаев, 1889.

⁴ Арх. Ю. З. Р., VI, 92.

⁵ О. Баранович. Панське місто за часів польської держави.

⁶ М. Г р у ш е в с к и й. К вопросу о Болохове, стр. 5.

поневолення панами селянства, що з розвитком феодалізму втрачає право на землю, з нього стягають різні оплати, воно обслуговує підводами панське господарство (подорожчизна¹), його приневолюють до праці, воно підпадає під юрисдикцію домініальну².

Та й наскоки Кримської орди, що раз-у-раз повторюються, не зважаючи на зміцнення оборони, насамперед тяжко відбиваються на селянстві: людність міста мала змогу боронитись і переховувати свій скарб за своїми мурами, тим часом як селянство не завжди могло добратись до нього й, переховуючись по лісах та нетрях, здебільшого втрачало своє майно, зоставляючи його на волю напасників.

З часу федеративного злиття Литовсько-Руської держави з Польшею (р. 1385), а особливо після заведення політичної унії (р. 1569), на землях Правобережжя почали з'являтися нові господарі — велика польська шляхта з її своєрідними нравними нормами (правове забезпечення самої шляхти)³.

Економічні й правні співвідношення, що склались у краї в процесі його суспільного й господарчого розвитку, почали швидко мінятися і почасти не на користь навіть привілейованій верхівці місцевого панства, не кажучи вже про широкі кола трудящого українського населення» міста й села.

Польща, що після смерті Баторія опинилась цілком у лабетах досконало організованого для поширення свого впливу католицизму, який у XVI столітті енергійно, хоча й приховано, форсував процес розвитку торговельного капіталу, натурально вбачала для себе великі економічні можливості на сході і через те й скеровувала свої прагнення в цей бік.

Та до цього заохочував її у XVI столітті й Рим, який за допомогою єзуїтів, що вкоренились у Польщі, намагався поширити межі підвладних йому земель українськими та білоруськими краями Польщі⁴.

Приборкувати українське трудяще населення панська Польща почала всіма вдосконаленими й випробуваними методами єзуїтів, що ретельно й уміло виконували свою службову роль — провідника влади й ідей великого польського панства.

Україну, що її культурний та господарчий розвиток приспало більше ніж двосторічне панування на її території татар та князівське безладдя, знесилена пізніше тим, що Кримська орда руйнувала її економіку й гальмувала мирний розвиток культури, панській Польщі нетрудно було фізично й морально поневолити; виявилось це поневолення в аграрній фільварковій колонізації її з цілковитим покріпаченням українського селянства та з цілковитим нехтуванням і нищенням місцевої культури, звичаїв і прав.

¹ О. Фотинский. Очерки из истории быта монаст. крестьян.

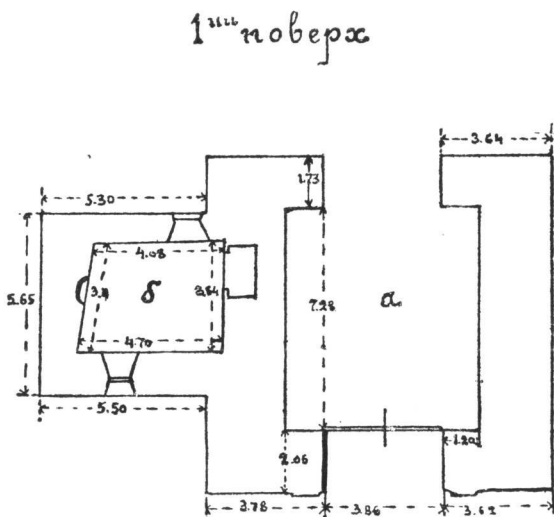
² О. Баранович. Панське місто за часів польської держави, стор. 18.

³ М. Винавер. Польское право, Энциклопедический словарь. Брокгауз и Ефрон, т. XXIV, СПб, 1898.

⁴ Адриянова-Перетц. З діяльності єзуїтів на Україні й Білорусії наприкінці XVI сторіччя за новими документами. „Україна“ 1927, кн. 3, стор. 4.

Табл. I
В'їзна башта
Плян брами

Table 1
The entry tower
Plan of the gates

Маштаб: в 1 с 2,5 м

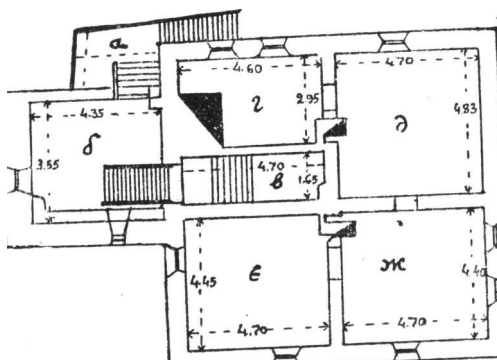
i-st story

а — брама, б — каземат

a- the gate, б— the casemate

Табл. 1 а
В'їзна башта
Плян брами

Table 1 а
The entry tower
Plan of the gates

Маштаб: в 1 с 2,5 м

2-nd story

а — сходи; *б* — присінок; *в* — коридор; *г* — кухня; *д*, *е*, *ж* — кімнати, колишнє приміщення губернатора замка.

a — the stairs; *b* — the room before the entrance; *s* — the corridor; *2* — the kitchen; *d*, *e*, *OK* — the rooms Apartments of the Governor of the castle.

Нові здорові паростки української культури, що в той час почала швидко відроджуватись, попадали під грубий чобіт загарбника — польського пана, який без жалю топтав їх, щоб виготовити ґрунт для розквіту шляхетської Польщі й католицизму.

А з півдня, уздовж усієї степової лінії, раз-у-раз удирались кримські татари, і сяйво пожеж та стогін полонених, що їх у першу чергу захоплювали **напасники**, вказували на їх шлях по краю.

На тлі цих несприятливих для краю ситуацій і висвітлюється історична постать Костянтина Острозького, як представника національно-визвольного руху серед українського панства, яке боролось з татарами, що нищили край **фізично**, та з польським панством і католицизмом, що намагався **виснажувати** його економічно й пригноблювати культурно.

ЗАСНУВАННЯ М. СТАРОКОСТЯНТИНОВА ТА ЗАМКА

• Оборонна лінія від степу, що тяглася вздовж усієї пристепової України, мала велике вікно по долині Случі, між Красилівим та Остроподем. Це вікно було особливо дошкульне, бо тут проходив **шлях** звичайних татарських **нападів**¹.

Костянтинові Острозькому як власникові величезних земельних просторів на півдні Волині треба було закрити це вікно, збудувавши місто-фортецю.

Це завдання було нелегке, бо до міста ставили одні **вимоги**, а до фортеці — інші. Виникала потреба з'єднати інтереси стратегічні з можливостями обміну. Цим вимогам відповідало село Колишенці, що належало В. Лабунському й лежало в трикутнику, де р. Ікопоть уливається в р. Случ (півдороги від Красилюва до Острополя).

4 січня 1561 року Костянтин Острозький купив третю частину цього села у Василя Лабунського, дістав королівські привілеї на заснування тут міста та на Магдебурзьке право цьому місту й почав будувати тут замок².

Гарне географічне положення міста та низка привілеїв сприяли його швидкому розвитку, а разом із розвитком міста розвивався й замок. Із документу 1582 року видно, що на місці с. Колишенець К. Острозький „замок збудовати і місто осадити і Костянтиновим назвати раціл“, і це місто р. 1610 було вже досить залюднене³: самих будинків шляхетських було 27 та будинків камінних 7. У той час у місті було вже чотири церкви, а замок складався з 12 будинків.

Як видно з інвентаря 1621 р., замок являв собою вже досить сильну фортецю; це доводить перелік тієї зброї, що зберігалася в ньому:

Гармат мідних	7
Гакієниць залізних	24

¹ О. Баранович. Записки Історично-філологічного відділу, кн. XVII, 1928.

² Там таки, 1928, ст. 9.

³ П е р о г о в с к и й. Отрывок из истории г. Ст.-Константинова. „Волынские епархиальные ведомости“ 1881 г., стр. 70.

Ломів мідних	1
Вовків залізних	1
Шмигівниць	2
Рушниць	320
Куль до гаківниць бочок	6
Куль залізних до гармат	90
Пороху бочок	53
Куль свинцевих до гармат	678
Свинцю шток	3

Повну уяву про стан замка й міста дає інвентар, що його склав р. 1636 А. Вільга¹:

„Замок від міста окопано валом земляним; за валом до замка камінна стіна з обох боків камінної брами двоповерхової; перед замком — міст, а на кінці його від міста — два ганки на камінних стовпах.

Брама камінна, при ній кімната з грубою кахльовою та лавками. Вхід до брами з мурованим парпетом; на брамі — заля; під сходами — лавочка; брама потребує ремонту. За брамою під камінною стіною — три камінні лавки.

Серед замка дім великий дерев'яний, при ньому сіни, вікон двоє, камін камінний; праворуч — велика хата, грубка велика, розмальована, вісім вікон великих, кругом лавки; проти цієї хати — світлиця, двері пофарбовано олійною фарбою, лавки прості, з залі вхід до кімнати, звідти вхід до світлиці, — двері й грубка в ній пофарбовані, — з малих сіней — кімната, світлиця й знов кімната. З сіней сходи на верхній поверх; там: заля велика й їдальня, в залі вікон 15, кругом залі галерія, далі хата розмальована, кругом лавки столярської роботи, розмальована стеля, звідтіль кімната, далі світлиця, кругом у ній лавки, — кімната й знов світлиця; над цим будинком було 8 „wirschów“ (осад), що з них 4 обвалилось.

За цим будинком, у кутку камінної стіни, був міст на вал; міст попсовано. Там же земляний вал від річки Ікопоті.

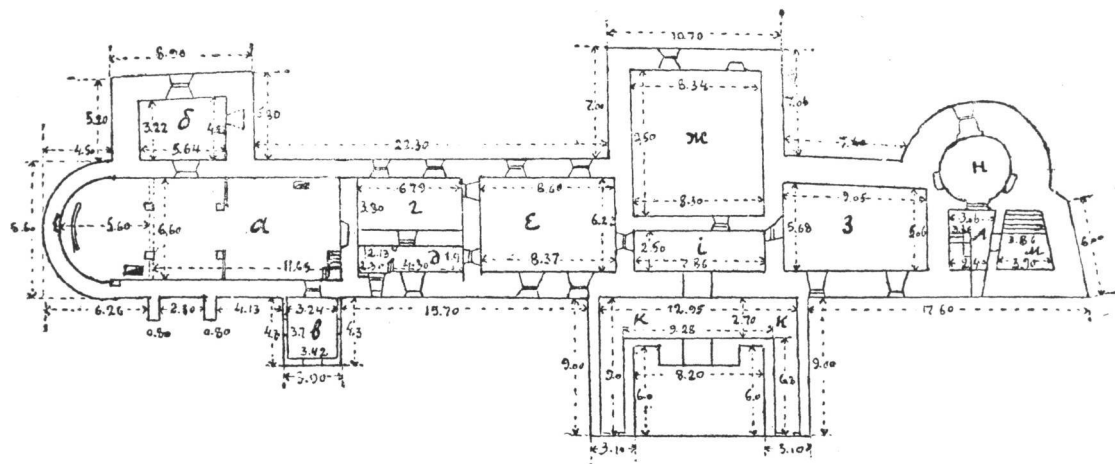
Будинок, де кухня, має 6 „wirschów“ дуже попсованих; з кухні є вхід до світлиці, за світлицею — кімната і інбар.

Біля камінної брами будинок з 4 „wirschów“, у ньому дві світлиці з розмальованими дверима, грубками кахльовими розмальованими, двері в цину вправлено, лавки столярської роботи, шахви розмальовані, двері столярської роботи, пофарбовані; під цим будинком дві „пивници“; за будинком при камінній стіні квітник.

Будинок камінний (палац); під ним цойггавз для зброї під сходами, що ведуть на другий поверх; до цойггавзу ворота подвійні пофарбовані, чотири вікна з зал'зними ґратами над цойггавзом.

Будинок цей двоповерховий — наверх ведуть двоє камінних сходів; під ними дві лавочки. На другому поверсі заля, вікна в ній від Случі з залізними ґратами в цині; в залі лавки, грубка кахльова; далі кімната, за нею світлиця кругла в бастіоні, знов світлиця, вікна в цині. Вікна й грубки потребують ремонту.

¹ Пероговский. Отрывок из истории г. Ст.-Константинова, „Волинские епархиальные ведомости“ 1881 г., стр. 71.

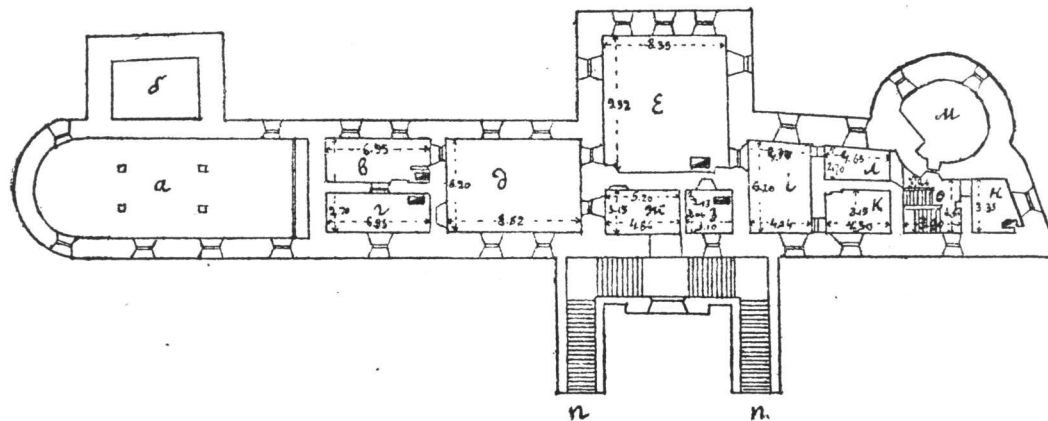
Масштаб: в 1 см 25 м

а — церква; *б* — ризниця; *в* — притвор; *г, д, е, ж, з* — кімнати зі ступами — колишній поїггавз; *і* — присінок; *к* — темне приміщення під сходами; *л* — присінок; *м* — казemat; *н* — стрільниця.

a — the church; *б* — the vestry; *в* — the porch;
г, д, е, ж, з — rooms with pillars — former de-
 pôt; / — the room before the entrance; *К* — the
 dark room under the stairs; *А* — the room before the
 entrance; *М* — the casemate; *Н* — the shooting-room.

Табл. III
Плян замка

2-й поверх

Маштаб: в 1 см 2,5 м

a — церква; *б* — ризня; *в, г* — кімнати; *д* — заля мала; *е* — заля велика; *ж* — присінок; *з, и, к* — кімнати; *л* — присінок; *м* — світлиця кругла; *н* — світлиця; *о* — камінні сходи; *н* — те ж.

Table III
To the plan of the castle
2-nd story

a — the church; *б* — the vestry; *в, г* — the rooms; *д* — the little hall; *е* — the big hall; *ж* — the room before the entrance; *з, и, к* — the rooms; *л* — the room before the entrance; *м* — the round small room; *н* — the small room; *о* — stony stairs; *н* — idem.

За палацом церква **хатня**, камінна, крита дахівкою; слупи в церкві розмальовано, тинк місцями обвалився.

За церквою частина камінної стіни тягнеться до середини замка; під стіною вихідня для води. До замка веде дерев'яний міст на камінних биках.

Замок побудовано з дерева дубового в зруб, — у три стіни, обмазані глиною; в деяких місцях глина обвалилась.

Три bastiони пошкоджено трохи вітром, а на двох bastiонах дахи зірвано; над стінами поміж bastiонами дахи поламано, і вони осіли.

В брамі до замка ворота подвійні, біля воріт хвіртка, в брамі дві комори, за коморами—в'язниця..

В середині замка порожні кухні.

В замку сторожок 63, під ними комор порожніх що місцями обвалились, 72; деякі з дверима.

На одному з bastiонів від камінного палацу є годинник пошкоджений.

За замком - стайня, маштарня і біля **них**—світлиця й комора. Біля замка—від валу міського—кусок камінної стіни з вихіднею для води; друга вихідня камінна міститься в залі від річки Ікопоті; в ній грати дерев'яні.

Зброя в цойггавзі замковому:

Шмигівниць довгих	2
Гаківниць залізних	24
Дуло залізне	1
Вовк із литва міді з циною	1
Рушниць губчастих	306
Куль до гаківниць бочок	2
Шроту залізного до гармат бочок	1
Сокир залізних	2
Цини штук	1

В цойггавзі bastiон камінний для пороху, в ньому—двері:

Пороху бочок великих і малих	31
„Матерії“ лити кулі бочок	1

В цойггавзі кімнатка, а в ній:

Куль великих до гармат	310
Куль менших	126

Будинок ратуші камінний, при ньому башта камінна з годинником. У цьому будинку зброя міська:

Малих гармат залізних	2
Гаківниць	63

Ки́рас поржавілих	12
Пороху великих бочок	2
Пороху півбочок	1
Куль залізних і цинових до гаківниць	433

Місто Костянтинів окопано великим земляним валом; воріт виїзних до міста **камінних** — троє; вали й брама потребують ремонту, в деяких місцях обвалились.

Всього будинків у місті 845^а.

Незабаром Костянтинів як укріплений пункт набуває виняткового значення в оборонній системі всього краю, і місцева шляхта в своєму наказі послам на сейм у Варшаві р. 1638 вимагала, щоб місту були дані привілеї, як Замостю й Тарнову, вважаючи, що „на Костянтиніві всієї України сила належить”¹.

Не зважаючи на цілу низку татарських нападів у XVI та на початку XVII століття (р. 1575, 1589, 1595, 1616, 1617—18, 1624), Костянтинова татари ні разу не подолали, хоча й робили йому велику шкоду та не раз палили його².

Від колишнього замка в Костянтиніві, що докладний опис його подає Вільга, досить добре **збереглися до** цього часу: **в'їзна** двоповерхова камінна **башта**, камінна стіна від міста (з обох боків виїзної башти), „**палац**” — замок камінний, двоповерховий, з одного краю з хатньою церквою, а з **другого—баштою** з амбразурами для стрільня та невелика камінна дзвіниця.

КОСТЯНТИН ОСТРОЗЬКИЙ ТА ЙОГО ДІЯЛЬНІСТЬ

У Польщі, за часів Баторія, українські заможні шари населення користувались всіма правами громадянства. То були ті часи, коли „**більш** допитувались, не хто якої віри, а хто який громадянин”³.

І шляхта польська і велике панство православне українське з однаковим запалом боронили **Польщу, бо „в її особі боронили свою волю”**⁴, щобто свої клясові шляхетські привілеї. То була та сторінка з історії Польщі, що на неї „**так** охоче звикли посилатись **поляки**”⁵.

Обставини цілком змінились, коли через нові економічні тенденції за Сігізмунда III кардинал Гозіус насадив у Польщі єзуїтів, заснував для них колегію у Вармії (1566 р.) і через три роки порадив єпископові Протасевичу запросити їх до м. Вільни.

Єзуїти перетворились на головне знаряддя боротьби польської шляхти з українською за польську колонізацію України та за те, кому з них визискувати трудяще українське населення. І почалося відокремлення в першу чергу за ознаками віри, бо під прапором

¹ Н. Теодорович. Волинь, IV, 17. Арх. Ю.З.Р., II, I, 332.

² О. Баранович. Панське місто за часів польської держави, Київ, УАН, 1928, 14—15.

³ Очерк истории Ю.З.Р., „Киевская старина”, 1885, I, 286.

⁴ Там **таки**.

⁵ Там **таки**,

боротьби з прагослаєнсю „схизмою“ католицизму найлегше було провадити економічну політику, продиктовану інтересами грошового господарства, що в Польщі раніше й ширше розгорнулось і вкоренилось, ніж на Україні.

Цю зміну, може в різних формах і проявах, по-різному відчували всі шари українського населення від низів до привілейованої верхівки. Боротьба українського шляхетства й міщанства за автономію свого краю й свої станові права проти метод і заходів польської шляхетської диктатури, що їх заводили на українських землях, лягла в основу національних взаємовідносин надалі.

Низка утисків щодо торгівлі, власності!, волі мови та освіти викликала на Україні різні форми реагування на ці утиски.

З'явилися утікачі в степ, що згодом утворили регулярну військову силу, яка в свій час такі дала Польщі можливість реально відчуту помилковість своєї „войовничої“ політики колонізації України. Правда, частина заможної української верхівки (боярство тощо) радо перейшла до лав польської шляхти, збільшила її число й набула сама всіх її колонізаторських властивостей, але друга частина, як от міська буржуазія та верхівка великого українського панства, почувачи себе до деякої міри сильною, стала на шлях одвертої боротьби з польськими колонізаторами, бо її соціально-економічні інтереси польська шляхта ігнорувала, будуючи своє господарство іншими способами (як от фільварки).

До цієї верхівки великого українського панства належить і Костянтин Костянтинович Острозький. Він як економічно найдужчий м'ягчак краю та його диктатор, маючи величезні матеріальні засоби, і став на чолі цього впертого оборонного руху, плекаючи надію цим способом відстояти право економічної та політичної переваги українського панства на Україні, що її воно мало за часів існування Волинсько-Руського князівства і втратило після Люблінської унії, бо влада на Україні переходила тепер до польської шляхти.

Почалася боротьба і розгорнулась вона в першу чергу на ідеологічному фронті, де через низку історичних, а може й географічних, умов Україні було трудно протиставити себе Польщі, в значній мірі озброєній культурою Заходу.

Стан же культури на Україні в XVI віці, хоч і тенденційно, але досить яскраво змальовує єзуїт Петро Скарга в своїй праці, присвяченій К. Острозькому, де він каже, що на Україні „вські науки занепали¹“, що попи не знають слов'янської мови, що нема шкіл тощо. Та й Костянтин Острозький у процесі боротьби скаржиться, що „усталі учітелі, усталі проповідачі... усталі науки“², — очевидно, що цих учителів було дуже мало. При подібній ситуації Костянтин Острозький став на шлях змагання, не маючи належної зброї, освічених кадрів, тим часом, як до послуг католицизму була ціла армія вихованих у високих школах як Польщі, так і Заходу єзуїтів та уніятів, що до

¹ Харлампович, Острожская православная школа/ „Киевская старина“ 1897, № 5, стр. 184.

² Акты Западной России, IV, 16.

Табл. IV

Table IV

Василь-Костянтин Острозький

Basil Kostantyn Ostrozkyj

1526 — 1608

того ж мали й великий досвід у такій боротьбі, скерованій на загарбництво.

Як людина досить освічена для свого часу, з широким світоглядом, Костянтин Острозький добре розумів, що без відродження української культури, без її високого, не нижчого за західній, рівня, будуть зайві всі його заходи до того, щоб, коли не перемогти в боротьбі, то й не піддатись.

Логічно виникала потреба об'єднати найосвіченіші українські сили, виховати нові, озброєні знаннями кадри, виникала потреба в друкарнях, школах.

У ті часи друкар Іван Фьодоров із своїм помічником Петром Мстиславцем примушені були тікати з Москви, де ще для друкованого слова не було належного ґрунту, і, рятуючи своє життя, опинилися на Західній Україні (1565 р.). Побувавши в Заблудові, Вільні, Фьодоров, нарешті, опинився у Львові, де з ним познайомився Костянтин Острозький і запропонував йому роботу в себе. Р. 1576 Фьодоров прибув до м. Костянтинова, де й заснував друкарню¹, що її згодом перенесено до м. Острога — головної резиденції Костянтина Острозького; звідти у справах друкарні Фьодоров їздить до Львова, Валахії, Турції².

В той час Костянтин Острозький розшукує людей „наказаних в писаннях елінських та словенських“³, і р. 1581, за відомостями з Перестроги, „Словенськую і Грецькую у Острогу заложил друкарню“⁴, де й була надрукована перша на Україні книга — Геннадієва біблія, що в XVI столітті, як каже Н. Володимиров, „являла собою високе діло для книгодруку, через що й зустрічаємо так багато видань її“.

Крім книг релігійного змісту, що друкувати їх для К. Острозького було головне завдання, бо боротьба з обох боків точилась під прикриттям віри, Острозька друкарня випустила в світ багато літератури полемічного характеру, як от „Календар римський нови“, „Кніжица“, „Отпис на лист Поцея“ та інш.⁵ Всього Острозька друкарня випустила в світ 20 назов книг числом до 300 тисяч примірників⁶.

Друкарня як знаряддя змагання в руках К. Острозького не виконувала б свого завдання, коли б її не обслуговували найвидатніші українські сили.

Фірма „православіє“ давала широку змогу притягти до боротьби й видатних учених Греції. Таким чином, К. Острозькому була змога користуючись своїми величезними матеріальними засобами, скупчити в Острозі талановитих і освічених людей з усієї України, з Греції, з московської держави.

Найшов тут притулок Андрей Курбський і, за словами уніяського єпископа Смогоржевського, „великий і почтивий чоловік Герасим

¹ Powiat St.-Konst.

² Чтения в Обществе Нестора Летописца, VI, 373, отд. II, 105 — 108.

³ „Киевская старина“, Киев, 1897 г., № 5, стр. 183.

⁴ Там таки, стор. 194.

⁵ А. Селецкий. Острожская типография. Волинские епархиальные ведомости, 1885, 667.

⁶ А. Ефименко. Южно-русские братства. Южная Русь, 1910, 216.

Смотрицький¹, і протосингели — греки Никифір та Лукаріс, і протестант Ян Лятос...

За відомостями, що їх подає Захар Копистанський, при дворі К. Острозького було багато вчених; серед їх „знайдовалися **мовци**, оному Демосфеносові **ровниі**“, були „дохторі гарні, в грецькій, латинській та словенській мовах „вищечені“, знаходились математики, астрологи, філософи¹.

К. Острозький тримав постійний зв'язок із Львовом, Вільною, Грецією. Із львівською друкарнею в нього існують дружні стосунки, і року 1596 він просить у неї „позичити писма грецького й словенського для видрукування синоду Брестського“². Віленська академія й друкарня просить у нього для надрукування й користування першу **слов'янську** граматику, що з його наказу М. Смотрицький склав в Острозі, а про його стосунки з греками читаємо в Перестрозі: „Не новина от часов давніх биваті греком у Острогу³ — та там вони оселили цілу вулицю, що її назва „Татарська“ заховалась до цього часу⁴.

Не диво, що, маючи такі широкі, як на той час, можливості, К. Острозький ще до заснування друкарні організує в Острозі високу школу — академію. Точної дати про заснування академії нема, але К. Харлампович визнав 1577 рік, як *terminus ante quem* поп цієї академії⁵, цебто, що її засновано десь після цього року.

„За кількістю предметів та обсягом їх викладання, а також за складом професорів“, — каже Брянцев, — „академія Острозька перемагала єзуїтську Віленську академію. В академії Острозькій викладали: слов'янську, грецьку та латинську мови, богослов'є, риторику, поезію, історію, медицину та природничі науки“⁶.

„За часів, коли ректором академії був високоосвічений Кирило Лукаріс (після Г. Смотрицького), „Острозька академія“ стояла дуже високо і слава про неї гриміла по всьому Заходу. Багато західніх учених приїздило до Острога, щоб послухати лекції іменитого ректора“⁷. Академія посіла місце найвидатнішого чинника у відродженні української культури, і її широка науково-освітня діяльність стала відома далеко за межами краю.

Навіть Краків, цей старий осередок польської культури, віддає данину справедливості культурній діяльності К. Острозького й друкує поему Пенткальського „*De bello Ostrogiano*“ (1606), де вихваляється острозьку друкарню, бібліотеку та „тримовний ліцей“, а м. Острогів надається значення „нового Гелікону“⁸.

¹ Харлампович. Острожская православная школа. „Киевская старина“ 1897. 194.

² П. Лукьянович. Акти Западной России, т. IV, № 148, стр. 818 („Волинские епархиальные ведомости“, № 25, 1881 г.).

³ А. З. Р., IV, 216.

⁴ Перлштейн. Описание Острога. Чтения в Мес. общ. истории и др. 1847. № 4, отд. 4, стр. 138.

⁵ Харлампович. Острожская православная школа, „Киевская старина“, 1897. XII, стр. 184.

⁶ Брянцев. История Литовского государства, 414.

⁷ Там таки.

⁸ Харлампович, 200.

Табл. V

Вїзна башта від міста

Table V

View of the entry-tower from the town

Табл. VI
В'їзна башта від замка

Table VI
View of the entry-tower from the castle

К. Острозький **використував** для Острозької академії найдосконаліші форми й установи тодішніх найкращих учбових закладів, не ігноруючи й єзуїтських.

Уніятський єпископ Смогоржевський пише, наприклад, що К. Острозький „з ненависти до апостольського престолу” застав в Острозі для підтримки православія прилюдні школи слов'янської, грецької й латинської мови, запросив кальвіністів, аріян та лютеран магістрами ¹.

Греки, що їх запросив до академії К. Острозький, не могли замкнути її життя в межах самих грецько-слов'янських наук, бо сами вони через занепад культури на Сході вчилися у єретицьких німецьких університетах і засвоїли ті реформаторські ідеї, що панували тоді на Заході ².

За твердженням проф. Петрова, Острозька академія „безперечно була заснована на зразок аріянських і католицько-єзуїтських і наперекір їм” ³.

Нема нічого дивного, що К. Острозький вважав для себе за можливе скористуватись із досвіду протестантів і навіть запрошував їх за лекторів академії (як от протестанта Яна Лятоса й інших), бо „православіє”, під фірмою якого К. Острозький точив боротьбу, та протестантизм були в однакових взаєминах із католицизмом, що прямував до їх знищення.

К. Острозький у протестантах убачав своїх союзників, і його ставлення до них було найкраще ⁴. Взагалі в питаннях релігії він був досить байдужий і йшов на поступки, коли цього треба було і це було на користь його культурній діяльності, що за нею приховувалося відстоювання своїх феодалних позицій. Власне кажучи, і єзуїти не дуже то додержували своєї нібито головної мети „спасати душі, що помираються й загубають” ⁵, коли цього вимагала від них їх політична роля представників найвищого панства.

Що для К. Острозького релігія була не мета, а тільки один із досконалих засобів боротьби, це підтверджують такі дослідники нашої старовини, як Костомаров, Куліш, Студинський, називаючи його „релігійно безпринциповим” ⁶, — це видно хоч би з того, що він для полегшення процесу боротьби легко погоджується піти на з'єднання церков — римської й грецької — і в цьому напрямку року 1583 розпочав листування з папою Григорієм VIII, надіявшись поступками в питаннях релігійних, як видно, для нього другорядних, добитись зміцнення тих позицій, що на них він стояв. Широко розгорнена через школи й друк діяльність К. Острозького так бентежила його противників, що, коли Анрі Валуа втік за межі Польщі і постало питання про обрання нового короля, то кандидатура К. Острозького, що її, натурально,

¹ Х а р л а м п о в и ч. Острожская православная школа. „Киевская старина” 1897, май. стр. 201.

² Там таки, стор. 205.

³ Б а т ю ш к о в. Волинь, 139, СПб, 1889.

⁴ Powiat St.-Konst., стор. 392.

⁵ А д р і я н о в а • П е р е т ц. З діяльності єзуїтів на Україні і Білорусі наприкінці XVI сторіччя, „Україна”, 1927, кн. 3, стор. 4.

⁶ Х а р л а м п о в и ч, 387.

висовувано як найвідповіднішу, була висунена з причини цієї діяльності та її загрозливих розмірів.

Як воєвода київський, К. Острозький мав змогу впливати на життя не тільки тієї людности, що жила на його власних землях — до речі, надзвичайно великих навіть як для фєвдала того часу, — але й на життя цілого краю.

І цей вплив значною мірою скеровується до поширення культури: засновується нові школи, друкарні, поширюється існуючі, запрошується високоосвічених працівників,

Дерманський монастир біля м. Острога реорганізовано, йому надано функцій науково-педагогічних і відповідно змінено його уставу. Тут же засновано друкарню і за керівника призначено одного з діячів Острозької академії — Діамана, автора кількох літературних праць.

У м. Володимирі (Волинському) за допомогою К. Острозького та його „напомненем“ була організована школа з двома „бакалярами“ та з „казнодеями для науки й проповіданія“¹, була заснована школа в м. Старокостянтинові² та, певне, і в інших підвладних йому містах, бо до нас дійшли відомості далеко не про весь обсяг діяльності К. Острозького. А цих підвладних йому міст та містечок було 80 та сіл 2700³, і трудно допустити, щоб К. Острозький обмежив свою діяльність тільки кількома пунктами на цій великій території, тим часом як він і за межами її тим чи тим способом намагався пробивати джерела науки і широкої, як на той час, освіти (напр., м. Володимир-Волинський, що про нього згадувано вже). Ця велика науково-освітня діяльність К. Острозького, що спромігся за короткий час обернути свою країну на вогнище культури для більшої частини слов'янського світу — Болгарії, Сербії, московської держави, — базувалась на тісному зв'язку з життям певної частини тогочасного суспільства (міської буржуазії), відбивала її соціально-економічні інтереси, черпала свою головну міць і силу⁴.

Це було причиною прискореного темпу відродження української культури і, зокрема, — розквіту української науки й літератури того часу, що від неї залилася нам велика й цікава культурно-історична спадщина.

З ПІЗНІШОЇ ІСТОРІЇ ЗАМКА

У К. Острозького було два сини — Януш та Олександр. Незабаром після смерті батька помер і Олександр, і спадкоємцем усього родового майна князів Острозьких залишився Януш, що з юнацтва ще підпав під вплив єзуїтів і обернувся на слухняне знаряддя їхньої волі.

¹ Арх. ЮЗР, ч. 1, т. I, 8—55.

² О. Баранович. Панське місто за часів польської держави, 17.

³ В. Кочубей. Про старовину Шепетівщини. „Знання“, 1927, № 12.

⁴ Сумцов. Характеристика южно-русской литературы XVII в., „Киевская старина“, 1885, XI, 7.

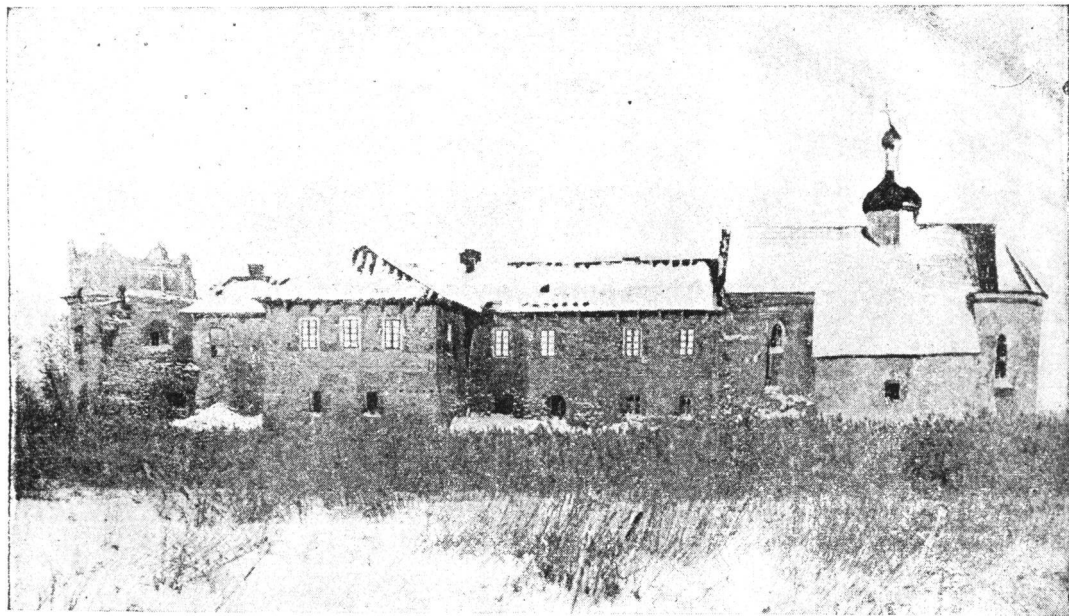

Табл. VII

Загальний вигляд замка від річки
Случі

Table VII

A general view of the castle from the
river Sloochka

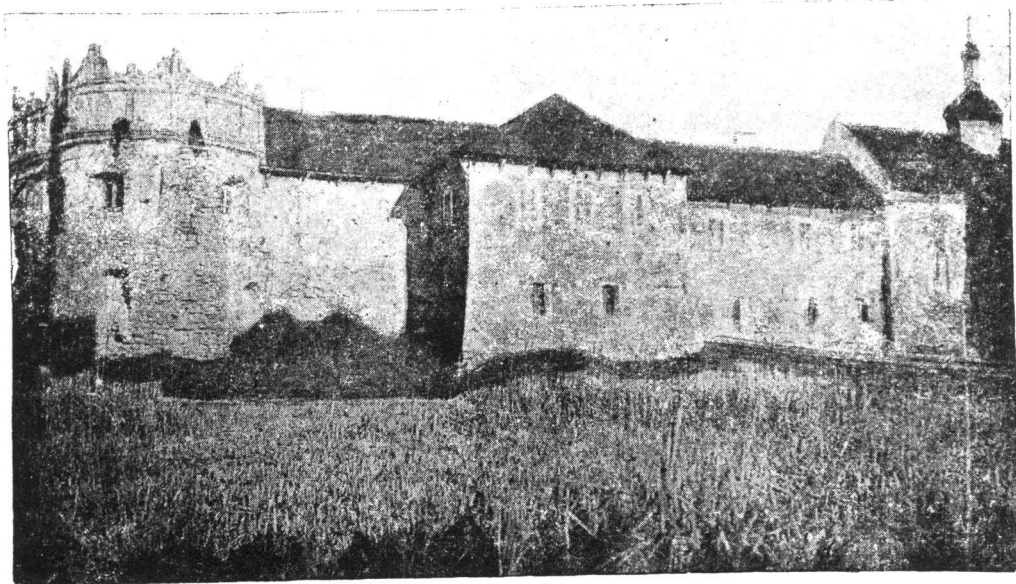

Табл. VII-a

Загальний вигляд замка від річки
Случі

Table VII-a

A general view of the castle from
the river Sloochka

Таб.з. VIII

Деталь загального вигляду замка від річки
Случі (із фота 1914 р.)

Table VIII

A detail of the general view of the castle from
the river Słouchka (from a photograph of 1914)

Культурно-освітня діяльність, що її Широко розгорнув К. Острозький, ще деякий час за інерцією тривала й за Януша, але це вже була цілком чужа для нього справа і швидко занепадала.

Нова орієнтація, нові економічні тенденції та політичні впливи обернули Януша на широкого прибічника поширеного на Україні польського шляхетсько-фєвдального ладу, що його скеровували єзуїти.

Хоча кримські татари не припиняли своїх хижацьких наскоків на Україну і замок **костянтинівський** виконував своє завдання захисту краю, але це вже була його другорядна роля, бо першорядна діяла в прищеплюванні кольтонізованому українському населенню панвоєвничих ідей католицизму, що покищо тільки географічно запанувало в краї.

Замок обернувся на підпорний пункт визискування поневоленого селянства¹ і керівний осередок панського фільваркового господарства, що бурхливо зростало, потребуєчи весь час свіжих кадрів **робочої сили**.

Міщани, що в значній кількості були власниками хуторів-фільварків, утрачали свою земельну власність, бо землі їх приєднано або до панського фільваркового господарства, або примусово заселено покріпаченим селянством на користь шляхті².

Місто навкруги оточили села — постачальники безплатної робочої сили для панського фільваркового господарства, міське ремісництво **занепадало**, бо багато було міських господарств, зв'язаних із землею, приєднаною до замка.

При новій ситуації найбільше вигравав торговельний капітал, його представники³. Але й „у них теж було багато моментів, що визнають своє становище за кепське“⁴.

Тепер уже інтереси селянських та міських мас, однаково покривджених польським шляхтичем, ставали спільні,

Створився єдиний фронт міста й села проти панського свавілля. Міщани вже не бігли з доброї волі із зброєю в руках обороняти замок під час небезпеки, та велика шляхта тепер і не була в цьому зацікавлена, маючи матеріальну змогу утримувати постійну залогу.

Економічна могутність великого пана зростала надзвичайно коштом усього загарбаного від селянських та міських мас⁵.

Шляхта вже дивилася на селянина, як на майновий об'єкт, і позбавляла селянство будь-яких прав, будуючи свій добробут на праці **залежного населення, підданих**⁶. Не поминула вона без уваги навіть і того міщанства, що його діяльність була **гарантована** Магдебурзьким правом, обмежуючи його привілеї й німагаючись наблизити до стану покріпаченого селянства.

¹ О. Баранович. Панське місто за часів польської держави, Записки історично-філологічного відділу УАН, кн. XVII, стор. 18, Київ, 1928.

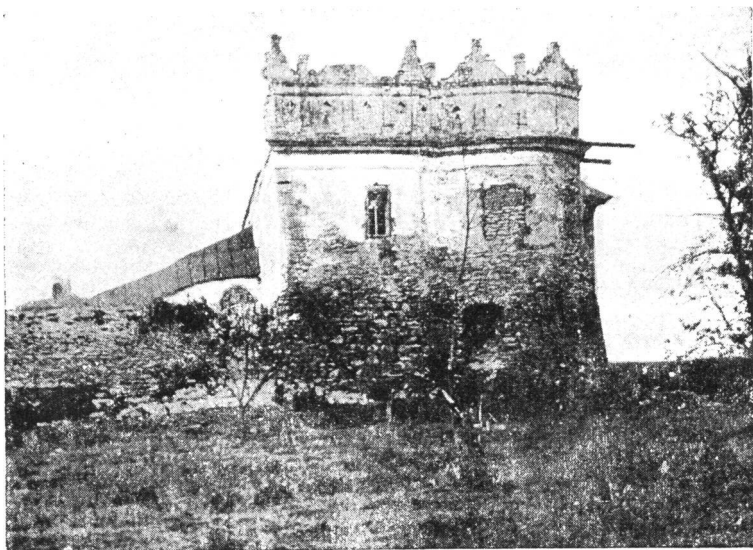
² Там таки, стор. 21.

³ Там таки, стор. 19.

⁴ Там таки, стор. 19.

⁵ Там таки, стор. 21.

⁶ А. Ефименко. Очерк истории Правобережной Украины, стр. 79, „Киевская старина“, 1895 г., № 4.

Табл. IX

Поперечна фасада замка від на-
ріжної башти

Table IX

Transversal front of the castle
from the side of the corner tower

Звичайно, що такому становищу маси повинні були зробити рішучий опір. І коли козацька старшина, що зросла на околицях та поза околицями польської держави, повстала проти фєвдального панства, то поневолені маси, не розуміючи причини козацького виступу й прагнучи тільки одного — скинути фєвдальний тягар, — повстали одно-стайно.

„Все, що було, прилучилося до козацтва“, оповідає сучасник, що був у той час на Волині¹.

Костянтинівський замок стояв добре укріплений і мав дужу залогу. Тепер шляхетство поклало на замок великі надії, вбачаючи в ньому підпорний пункт для придушення заколоту, що з перших же днів набув характеру грізної селянської революції.

Але надії були марні: десятитисячний загін Кривоноса року 1649 таки вдерся до міста, знищив усе, що було зв'язане з панством, погромив католицькі кляштори, перебив ченців. Сила дрібних селянських

¹ ВЗІНО, Харків, стор. 281. Історія класової боротьби, лекція XIV.

загонів (Донця, Гераський й інших) з'явилося у краї й квітнувалося із шляхтою; погромили такі міста, як Ізяслав, Остріг, Остропіль¹. Польська армія скупчила свої сили біля м. Костянтинова й відділя розсілала окремі загони вгамовувати людність.

Боротьба закінчилася Зборівською угодою (1649), за якою Волинь зоставалася за Польщею. Трудно було уявити, щоб той пан, що його вигнано з маєтку, вертаючись, приніс із собою мир та спокій.

Селянсько-міщанська людність не хотіла миру, що повертав її назад під свавілля роздратованого пана. Року 1651 знов спалахнула громадянська війна, тривала десять літ і обернула край на руїну. Від Костянтинова, наприклад, залишилося тільки два доми; воно „так що перестало існувати”².

Відроджуватись місто почало при кінці другої половини XVII століття. Тепер уже замок являє руїни, що нагадують колишню фортецю. Шляхта домагається поновити його, бо без цього не почуває в собі сили знов опанувати край.

У перші два десятиріччя XVIII століття почався новий процес колонізації краю. Гербована польська шляхта, що повернулася до своїх маєтків, докладала всіх сил, щоб заселити кріпаками край, який фактично обернувся на пустку. Зубожіле місцеве населення — його залишилося небагато — зустрічало шляхту з почуттям безсилої й глибоко прихованої ненависті³.

На кожному кроці траплялись сліди недалекого кривавого минулого, що з однаковою силою вражало обидві ворожі сторони, нагадуючи по-своєму про інші ситуації, надії та можливості.

Для міщансько-селянських мас, що залишилися на Правобережжі після Прутського миру (1711 р.), настали тяжкі, безпросвітні часи: сил для боротьби було мало, та вони були й розпорошені, козацтво в межах Польщі було скасоване, а зносини аполітично вільним іще Запоріжжям ускладнялись через польські військові застави, що замикали дорогу до нього.

Тепер уже без перешкоди (ні від Росії, ні від козацтва) на українських землях запанувало яскраве своєю клясовою однобічністю польське шляхетське право. Незабаром виявились і наслідки: низка ватажків, із яких особливо визначився Верлян⁴ (30-ті роки XVIII століття), стали на чолі нових селянських заколотів, що завершилися „коліївщиною” під проводом запорожця Максима Залізняка.

Але ніщо не спиняло шляхти, не припиняло її жорстокості та свавілля. Ще ніколи визиск не набував таких розмірів і таких неприховано грабіжницьких форм, як це було в ті часи.

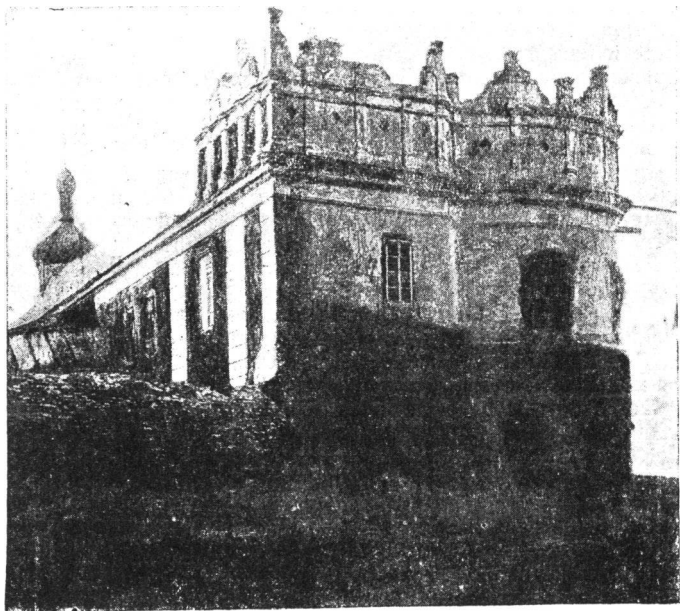
Шляхта ніби старалась надолужити все те, що втрачено, і витворила з свого життя безперестанне розгульніцьке свято з безконечними банкетами, п'яними бешкетами та безмежним свавіллям.

¹ П. Антонович. Коротка історія Волині, стор. 44, Житомир, 1918.

² О. Баранович. Панське місто за часів польської держави, стор. 25.

³ А. Ефименко. Очерк истории Правобережной Украины, Киевская старина", 1895 г., № 4, стр. 76.

⁴ Антонович. Коротка історія Волині, стор. 45.

Табл. X

Деталь загального вигляду замка від круглої вежі

Table. X

A detail of the general view of the castle from the side of the round watchtower

Табл. XI
Загальний вигляд замка від двору (з півночі)

Table XI
A general view of the castle from the court
(from the north)

Панське життя на Україні розгорнулось „пишною екзотичною квіткою з усім її блиском та дурманом”¹.

Кожний шляхтич уважав себе щонайменше за нащадка особливо ушлякованих королів, князів, різних легендарних героїв і відповідно витворював якусь особливу генеалогію за допомогою документів непевної якості².

Тепер замки знов посіли почесне місце в житті шляхти, але вже як ознака панської пихи, як доказ їхньої заможности й родовитости. Вони перетворилися на осередки гульбищ, показної величності й надали певного кольориту всьому панському укладові того часу. Замки знов відбудовують, поновлюють мости, вживають заходів, щоб замок набув грізного вигляду. У м. Лабуні Стемпковський збудував пишний замок-палац, і життя в ньому набуло характеру безперервної **бакханалії**, дикого розгулу.

Яблоновський „в тихих і спокійних” Ляхівцях збудував грізний замок з амбразурами для сіріляння, мостами, валами й іншими атрибутами феодальних замків, хоча в усьому цьому вже не було присутньої потреби.

Поновлена замок Чуднівський, і його власник, Адам Понінський, за короткий час свого життя спромігся не тільки прожити всі величезні прибутки, що вибивав нагаями із своїх „підданих”, а й заборгував ні більш ні менш, як 83 мільйони злотих³.

Урочистість, етикет, бажання відокремити себе від оточення та стати над ним доходили до безглуздя: при дворі Потоцького в м. Тульчинах 40 жовнірів завжди стояло на сторожі біля замкової брами, власна кіннота (улани) охороняла спокій, 200 надвірних козаків чергувало щоденно тільки для виконання різних доручень⁴.

Бажання підкреслити свій магнатський стан набуло характеру смішних витівок: високоурочисто вітав своїх васалів (так звалась незалежна шляхта) в м. Ляхівцях Яблоновський — тут і трон, і горностаєва мантия, і триразове ставання навколішки, і цілування **руки**⁵... Точнісінько, як у часи середньовіччя при королівських дворах. Поновлено в ті часи і костянтинівський замок, що після смерті Ганни Ходкевич року 1654 — останньої з роду князів **Острозьких** — перейшов, нарешті, як спадщина по жіночій лінії до князя Сангушка, а від нього — до **Чарторийських**, Любомирських і ін.

Хоча ніхто з них тут не жив, але замка не поминули без уваги: прибудовували вхід із камінними сходами та поширили замкову церкву, прибудовувавши притвор⁶.

¹ Е ф и м е н к о. Очерки истории Правобережной Украины, „Киевская старина” № 4, 1895, стр. 86.

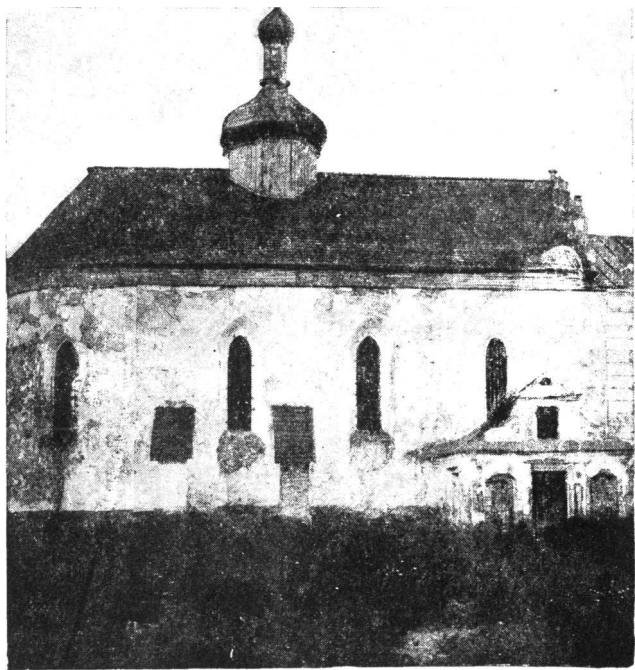
² М и л л е р. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. „Киевская старина”, 1897 г., № 2, стр. 216.

³ Е ф и м е н к о. Очерки истории Правобережной Украины, „Киевская старина” 1895 г., № 4, стр. 92.

⁴ Там таки, сюр, 90.

⁵ Там таки, стор. 92.

⁶ Т е о д о р о в и ч. Волинь, т. IV, стр. 45, Почаев, 1889 г.

Табл. XII

Table XII

Північна фасада базиліки замка

The north of the castle basilica

Табл. XIII
 Деталь північної фасади бази-
 ліки: вхід до нартексу

Table XHI
 A detail of the north front of
 the basilica

Замки в XVIII столітті штучно розцвіли, вирости на очах і не менш раптово почали занепадати, як почала занепадати й сама шляхетська Польща, утрачаючи й свою економічну силу, і політичний престиж, а за ним і свої землі.

Перший розподіл Польщі (р. 1772) майже нічого не навчив ні великої, ні „васальної“ польської шляхти: після Барської конфедерації була ще й Тарговицька, після „коліївщини“ поводження панства довело країну до повстань 1789 р. Шибениця була й зосталася символом шляхетської влади. Таким чином панська Польща через жорстоку диктатуру шляхти над поневоленим селянством перетворилась на джерело постійних кривавих заколотів, що так чи інакше відбувались у державах, які межували з нею (Росія, Австрія, Германія).

Острах, щоб революційне полум'я з Польщі не перекинулось на їх землі та не підірвало там феодално-поміщицького ладу, диктував паразитарний кліяє цих сусідніх земель певні профілактичні заходи. Польську шляхту визнали за нездатну визискувати населення без загрози сусідам, таким же визискувачам, але організованішим для цієї справи. Не диво, що Польща „хутко“ наближалась до останнього циклу своєї історичної долі, — до другого й третього розподілу. На час другого розподілу (1793 р.) костянтинівський замок був уже в занепаді через господарювання там орендарів та через часту зміну власників.

Будинки поступово, один за одним, розібрали на камінь або пристосували орендарі для потреб сільського господарства: під хліви, стайні, гамазеї.

За час дворянсько-російського господарювання в краї (з 1793 до 1917 р.), а особливо на початку його, коли панська шляхта й російське дворянство об'єдналися, щоб спільно придушувати й визискувати селянство, замок костянтинівський використовувалося під адміністративні установи; згодом, коли хвиля бурхливого революційного піднесення прокотилась по царській Росії, замок перетворився на осередок своєрідного державно-дворянського впливу на людину: починаючи з 1905 року замок став за постійну базу для поліційних кінних стражників, що відцїля розсилали свої загони карати й утихомирювати революційні заколоти серед селянства.

ПЕРЕТВОРЕННЯ ЗАМКА НА ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК

З 15 будівель, що з них складався старокостянтинівський замок¹ у пору його сили й найбільшої потреби в нім, до наших днів збереглося тільки дві: палац камінний (власне, замок) із церквою та баштою, в'їзна брама з баштою та частина камінної стіни від міста.

За радянської влади цей замок, як одну із найстаріших та найвидатніших пам'яток матеріальної культури доби феодалізму

¹ М. Костянтинів на початку другої половини XVII століття уже має назву Старокостянтинова на відзнаку від міста Костянтинова, що побудував К. Острозький на Подільщині.

Табл. XIV

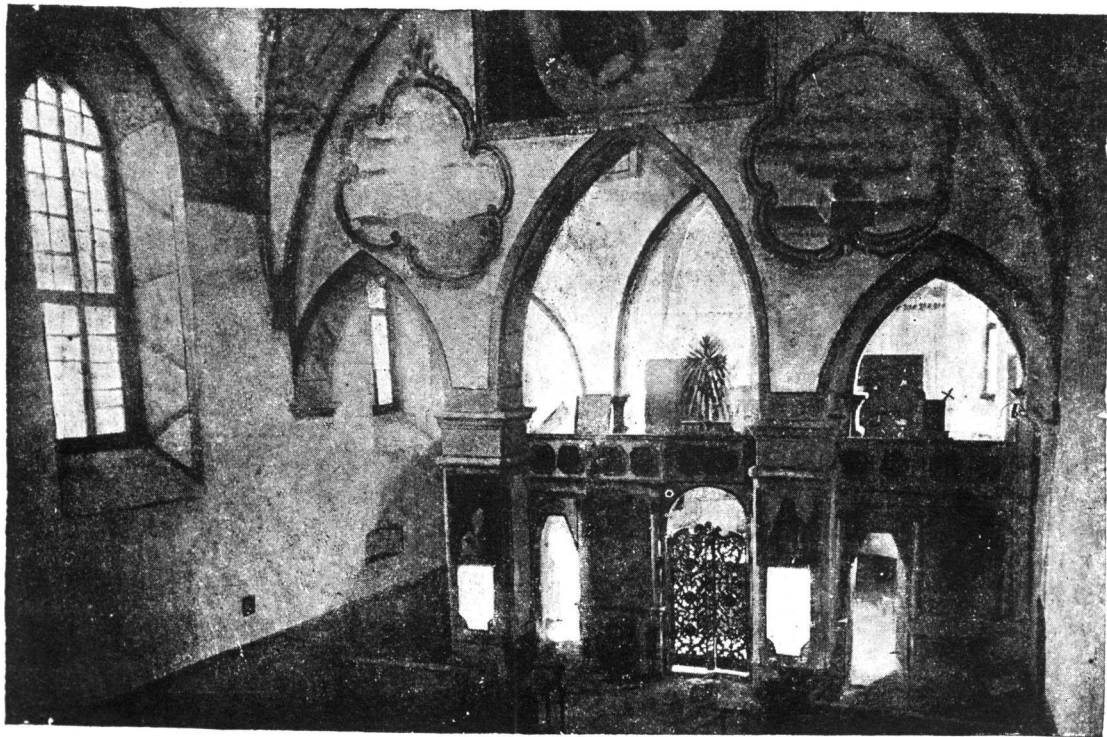
Східня фасада базилики замка

Table XIV

The east front of the basilica

на радянській Волині, що до того зв'язана з відродженням у XVI столітті української культури та з іменням найвидатнішого діяча в справі відродження цієї культури — Костянтина Костянтиновича Острозького, перетворено з ухвали РНК УСРР з 15 січня 1929 року на Державний історично-культурний заповідник республіканського значення. Року 1930 старокостянтинівський замок досліджувала наукова експедиція Всеукраїнської академії наук, запроектувавши реставраційні плани фортеці, якою він був за часів К. Острозького.

Тепер заходами органів НКО УСРР замок добре відремонтовано і в ньому влаштовується музей, що відбиватиме історію суспільного розвитку краю і зокрема соціального стану його в XVI столітті, особливо в частині, що стосується діяльності як К. Острозького, так і його противників — єзуїтів.

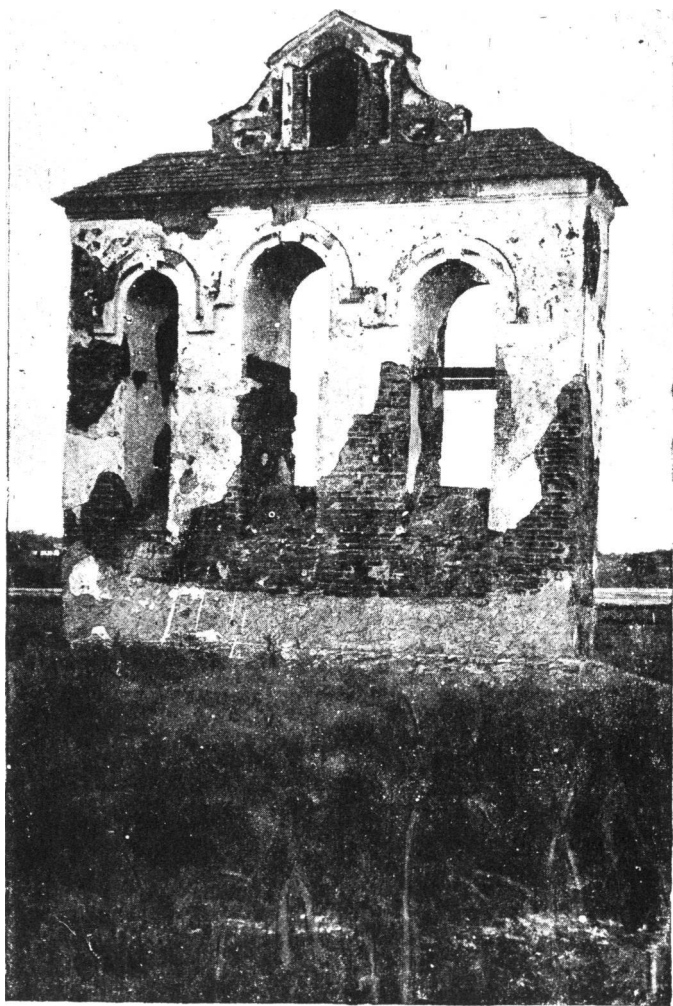

Табл. XV

Внутрішній вигляд базилики замка

Table XV

View of the interior of the basilica

Табл. XV
Дзвіниця

Table XVI
The steeple

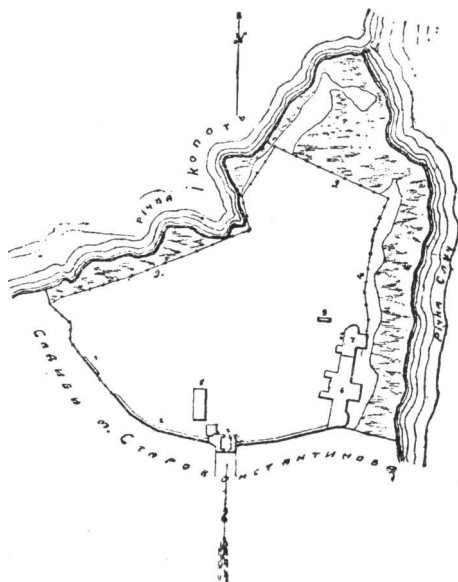

Табл. XVII

Плян садиби Старокостянтинівського державного заповідника, колишнього замка Костянтина Острозького

1,2,3—мур; 4—брама; 5—житловий будинок; 6—замок; 7—церква; 8—дзвіниця; 9—огорожа

Table XVIII

The plan of the manor of the Starokostantyniw Slate Reservation, the ex-castle of prince Kostantyn Ostrozkyj

1,2,3—the wall; 4—the gates; 5—a dwelling house; 6—the castle; 7—the church; 8—the steeple; 9—the fence

ДОДАТОК І

ЗАГАЛЬНІ ВКАЗІВКИ ДЛЯ ЕКСКУРСАНТІВ

Обізнавшись із загальним пляном заповідника, увагу треба зосередити на головній частині замчища, що його можна оглянути починаючи із в'їзної вежі (пляни табл. 1 та II; чоло та боки — табл. V та VI). Нижній поверх із грубими фортеційними мурами зберігся, як це можливо бачити, до нашого часу без значних перероблень. Слід звернути увагу на різний обробок брами з обох боків: спереду задля імпрезантиного вигляду її оздоблено порталом із пілястрами з боків, з внутрішнього, „домашнього“, боку маємо звичайний аркбутан. Верхній поверх перебудований та пристосований був до житла. Уздовж чільних стін залишилися оздоблення з потрійних, зв'язаних одна з одною, невеличких пілястр, що належать до того ж самого ордеру, що й великі пілястри на чолі. Нескладні зрівноважені маси цієї будівлі композиційно пов'язані з чітко накресленими не обтяженими декоративними частинами, і це відбиває стилістичні властивості „ренесансу“, стилю, що перейшов на Україну з Західної Європи, стилю доби розкладу феодалізму та буйного розгортання грошово-товарових форм господарства.

Головна споруда заповідника (план — табл. II та III; чоло та боки табл. VII-XI) — це комплекс різноманітних будинків, що розподіляються в основному на дві частини: цивільну та культову. Першу з них кілька разів перебудовано, поки, нарешті, її цілком пристосували до житла та інших утилітарних потреб. Спочатку вона, як і в'їзна вежа, грала свою роль в комплексі фортифікаційних споруд. Цей фортифікаційний характер ще дуже добре зберігся в наріжній напівкруглій вежі з частиною короткого боку (фасади) біля неї (табл. VII-XI) з вишуканими зубцями стилю „барокко“. Ці ж самі мотиви з „барокко“, що надійшли були теж із Заходу, є також і в оздобленні на західному фронтоні базиліки, на невеликих фронтонах північної прибудови до неї (табл. XI) і в дзвіниці, що стоїть окремо (мал. на обкладинці, таб. XVI). У базиліці залишилося ще багато рис, властивих пізній „готиці“ формами, властивими Україні: це сліпи важкі контрфорси (табл. XI, XIV, XVI), стрілуватість ламаних арок по вікнах (табл. XII, XIII) і в середині будівлі (табл. XV), система склепінь тощо. Проте, внутрішнє оздоблення (стінопис, іконостас) — не первісне: воно належить до пізніших часів і являє собою своєрідну мішанину різних стилістичних нашаровань.

Зазначені стилістичні властивості пам'ятників у заповіднику — їх різноманітність і разом із тим єдність враження від цього ансамблю — малюють яскраву картину з монументального будівництва великих

февдалів, що орієнтувалися за своїми класовими інтересами того таки часу на культуру Західньої Європи, звідки вкупі з економічними зв'язками й запозиченнями надходили й надбудовні продукти культури доби так званого гуманізму (ренесанс), контрреформації (пізніша готика та барокко) й пізніших часів. Саме ця єдність у побуті в февдалів-поміщиків, що протягом століть спирався на кріпацьке господарство, і править за той цемент, що надає єдності всьому ансамблеві заповідника.

ЗМІСТ

Переднє слово від бюро УКОПК	5
Передмова	6
З історії суспільного розвитку краю	8
Заснування м. Старокостянтинова та замка	14
Костянтин Острозький та його діяльність	19
З пізнішої історії замка	27
Перетворення замка на державний історичнокультурний запо- відник	39
Додаток I. Загальні вказівки для екскурсантів (нотатки до ілюст- рацій від бюро УКОПК).	44
Додаток II. Постанова Ради народніх комісарів УСРР про оголо- шення замка колишніх князів Острозьких у м. Старокостян- тинові за Державний історично-культурний заповідник	46

CONTENTS

Introduction the Bureau of the U. S. P. C. M.	5
Preface.	6
From the history of the social development of the province	&
The foundation of the town of Staro-Kostantyniv and of the castle .	14
Kostantyn Ostrozkyj and his doings	19
From the later history of the castle.	27
The State reservation.	39
Addenda I. General notes for excursionists	44
Adenda II. The decree of the Council of the Commissaries of the People of the U. S. S. R. declaring the castle of the exprinces Ostrozkyj in the town of Staro-Kostantyniv a State historical and cultural reservation.	46

**ВИДАННЯ ОДЕСЬКОЇ КРАЙОВОЇ КОМІСІЇ ОХОРОНИ
ПАМ'ЯТНИКІВ КУЛЬТУРИ**

Українського Комітету охорони пам'ятників культури.

**Збірник матеріалів Одеської Крайової Комісії для охорони
пам'яток матеріальної культури та природи. Одеса, 1927 р.
500 прим.**

**Архітектурні пам'ятники міста Одеси. Одеса, 1930 р. ц. 75 коп.
1000 прим.**

**„До робітників, колгоспників“ — ілюстрована відозва в справі
охорони пам'яток культури. Одеса. 1932 р. Тир. 1000.**

**Ілюстрований плякат — „Воронцовський палац в Одесі”.
Одеса 1932 р.**

~~33 5887~~

ЦІНА 1 КАРБ.
(Р)

A 51104/3

ВИДАВНИЦТВО РУХ
ХАРКІВ, ВУЛ. 1. ТРАВНЯ Ч. 11.
ТЕЛ. 29-84.